

Mellan sluss och husgrund **vid Trollhätte kanal**

Arkeologisk utredning steg 1
Fastighet Åker 10:1, Olidan 5 :16, m.fl.
Trollhättan socken, Trollhättans kommun
Philip Blomqvist och Robin Eriksson
Lödöse museum/Förvaltningen för kulturutveckling
Rapport 2022:21

Mellan sluss och husgrund **vid Trollhätte kanal**

Arkeologisk utredning, steg 1
Fastighet Åker 10:1, Olidan 5:16, m.fl.
Trollhättan socken, Trollhättans kommun
Philip Blomqvist och Robin Eriksson
Lödöse museum/Förvaltningen för kulturutveckling
Rapport 2022 :21

Författare Philip Blomqvist och Robin Eriksson

Grafisk form Gabriella Kalmar

Layout och teknisk redigering Astrid Lennblad

Omslagsbild Fotot visar Philip som ser ut över utredningsområdet längs med Flottbergströmmen. Foto taget av Anna Beckman.

Lödöse museum/Förvaltningen för kulturutveckling

Museivägen 1

463 71 Lödöse

tel. 010-441 4380

www.lodosemuseum.se

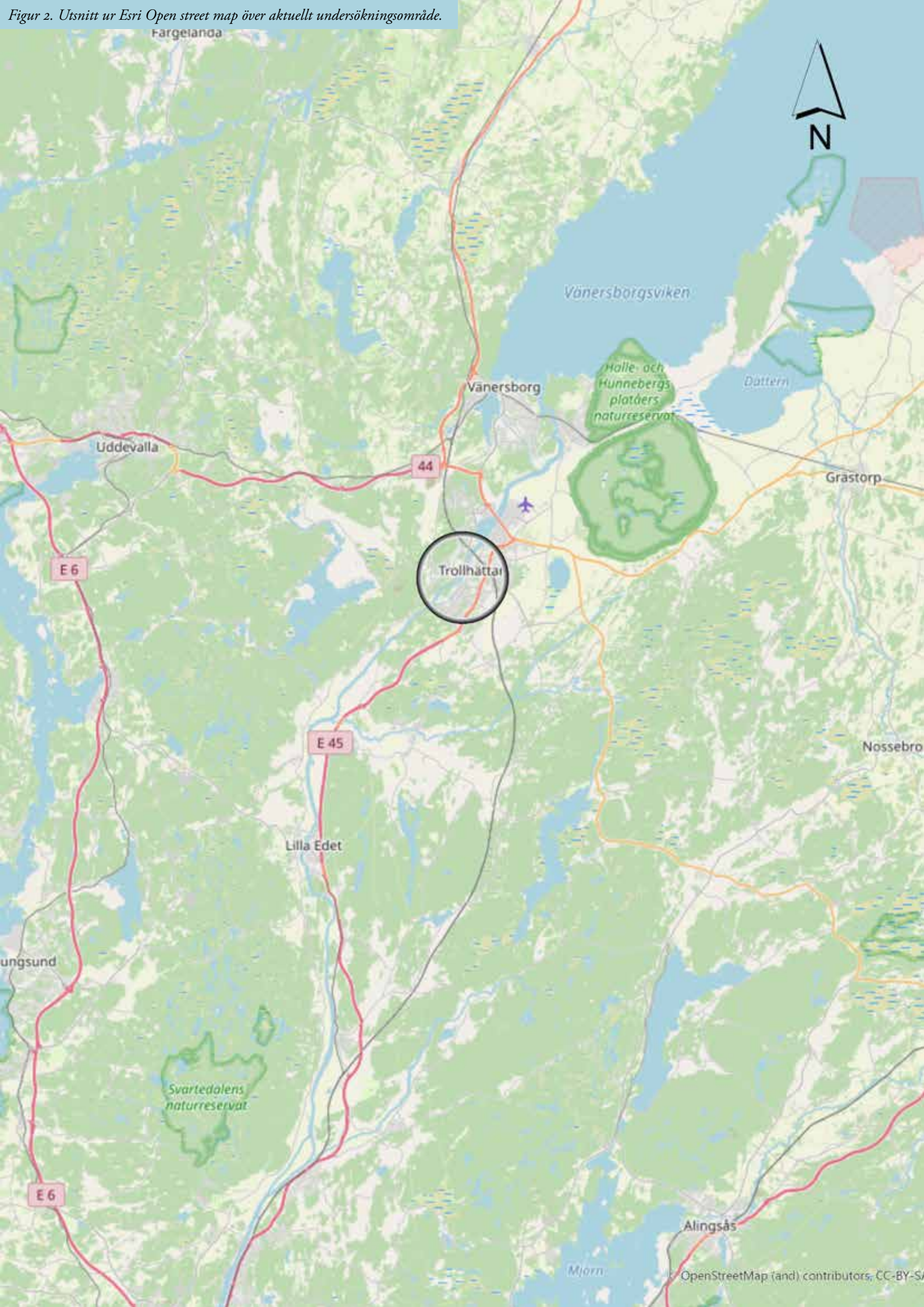
Innehåll

Sammanfattning	8
Bakgrund	8
Syfte och metod	8
Tidigare undersökningar	9
Kart- och arkivstudier	9
Topografi och fornlämningsmiljö	19
Resultat	19
Område 1	19
Område 2	22
Slutsats och åtgärdsförslag.....	24
Resultat i förhållande till undersökningsplanen	24
Referenser.....	26
Litteratur	26
Digitala källor	26
Hemsidor.....	27
Tekniska och administrativa uppgifter	28

Figur 1. Utsnitt ur Esri National Geographic map över det berörda området i Vänersborgs kommun samt utsnitt ur GSD-Sverigekartan över Västra Götalands län.

Figur 2. Utsnitt ur Esri Open street map över aktuellt undersökningsområde.

Sammanfattning

Utredningen av området har företagits i två steg, utredningen inleddes med en omfattande kart- och arkivstudie för att kartlägga områdets historiska bebyggelse och karaktär, därefter inventerades området under 3 dagar i månadsskiftet maj-juni. Två områden valdes ut som särskilt intressanta för fortsatt utredning baserat på det stora byggnadsbeståndet i historiska kartor och lämningar som upptäcktes i samband med inventeringen.

Utredningen resulterade i att antikvarisk status för två möjliga fornlämningar (L1964:8998 och L1964:8487) kunde fastställas. Vidare upptäcktes rester efter en äldre färdväg (den så kallade Antonsska vägen) som tidigare endast funnits registrerad efter en historisk karta från 1790-talet. Två kortare sträckningar av denna anses utgöra hålväg och har registrerats som fornlämning med länningsnummer L2022:3370. Därtill har ett antal byggnadslämningar och gårdsgårdar påträffats i samband med inventering, ingen av dessa anses utgöra fornlämning.

Fossil åkermark (L1964:8487) fanns registrerad som en möjlig fornlämning. Vid inventering kunde inga spår av fossil åkermark påträffas. I det historiska kartmaterialet har området kring platsen betecknats som drag, men inga spår av åkerbruk på platsen går att påvisa. Den antikvariska bedömningen är därmed att L1964:8487 inte utgör en fornlämning.

Tre byggnadslämningar påträffades strax söder om den nordöstra delen av 1800-års slussanläggning. Dessa tre byggnader finns med på Häradsekonomiska kartan från 1890-talet och senare kartor från 1910-talet, ett brandförsäkringsbrev från 1916 visar att bebyggelsen går under namnet Åkersdal och utgör slussvaktarbostad med källare och vedbod. Byggnadslämningarna har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning.

Söder om den nuvarande slussleden inom Ryräckens naturreservat påträffades lämningar efter gårdsgårdar och ett dike på en plats som i flertalet historiska kartor utgör bebyggelsen Hagen. Hagen är dessutom omnämnd i släktforskningsregister från tidigt 1800-tal, vilket kan innebära att lämningar på platsen har fornlämningsstatus. Eftersom endast själva hägnaderna påträffats och inte några byggnadslämningar eller fossil åkermark är fornlämningsstatus för gårdsgårdarna inte aktuellt i dagsläget.

Ytterligare två byggnadslämningar påträffades på norra (L2022:3364) respektive södra (L2022:3369) sidan av Åkers sjö. Dessa går inte säkert att identifiera i det

historiska kartmaterialet. Dessa har registrerats som övriga kulturhistoriska lämningar i kulturmiljöregistret.

Fem potentiella fartyglämningar har påträffats i samband med sjömätningar 2009–2010. Dessa lämningar har inte undersökts och dess karaktär och ålder kunde inte avgöras i samband med utredningen.

En möjlig fornlämning (Sten med inhugget mönster L1964:8998) undersöktes i samband med fältinventeringen och anses, i likhet med tidigare fältinventeringar, inte utgöra en fornlämning eller ha förhistorisk proveniens.

Tre möjliga boplatsslägen kunde identifieras i samband med inventeringen varav två påträffades i Älvrummets naturreservat, söder om flottbergsströmmen. Det tredje möjliga boplatssläget identifierades direkt söder om den moderna slussleden i den nordöstra delen av Ryräckens naturreservat.

Bakgrund

Trafikverket Stora Projekt syd/väst planerar att bygga ny slussled i Trollhättan och har av den anledningen begärt en arkeologisk utredning av Länsstyrelsen. Resultat från utredningen ska användas som underlag för den miljökonsekvensbeskrivning som tas fram av Trafikverket.

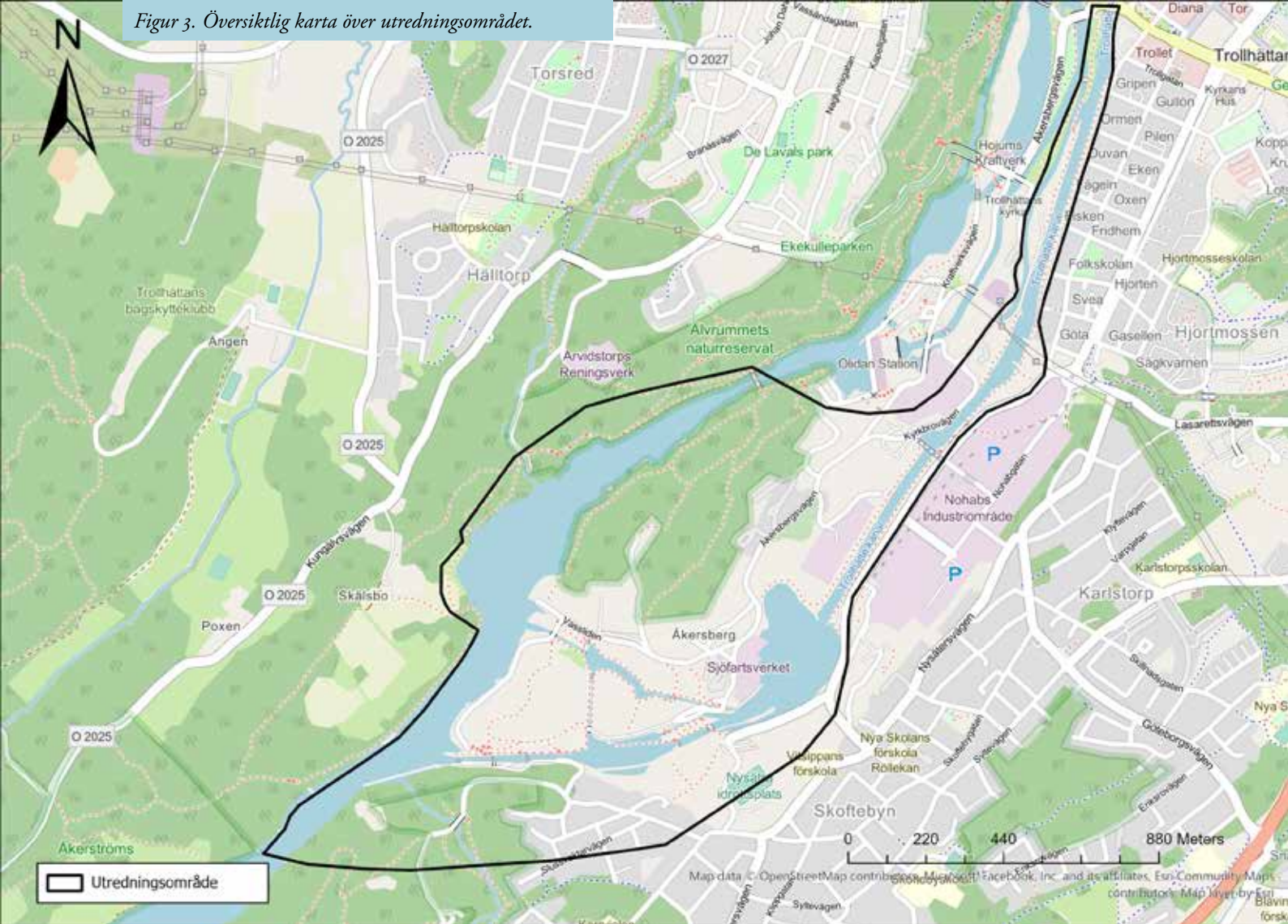
I månadsskiftet maj/juni utförde Lödöse museum/Förvaltningen för kulturutveckling en arkeologisk utredning steg 1 kring aktuellt slussområde. Projekt- och fältarbetsledare var Astrid Lennblad. I fält medverkade Philip Blomqvist och Anna Beckman. Kart- och arkivstudier utfördes av Robin Eriksson.

Syfte och metod

Syftet med den arkeologiska utredningen var att ta reda på om fornlämningar berörs av planerat arbetsföretag. Utredningen ska således preliminärt avgränsa nyupptäckta fornlämningar inom utredningsområdet och kunna användas vid Länsstyrelsens fortsatta tillståndsprövning och utgöra underlag inför eventuella kommande arkeologiska åtgärder. Resultaten ska också kunna användas som underlag i Trafikverket Stora Projekt syd/västs fortsatta planering.

Undersökningsområdet inventerades under tre arbetsdagar i slutet av maj och början av juni. Påträffade lämningar och topografier av arkeologiskt intresse mättes in digitalt med hjälp av GPS-utrustning kopplad till nätverks-RTK i koordinatsystemet Sweref 99 TM. Inmätningarna har därefter bearbetats med hjälp av

Figur 3. Översiktlig karta över utredningsområdet.

ArcGIS. Fältbeskrivningar gjordes i programvaran Arkeo, och fotografering skedde löpande vid undersökningen samtliga moment. Vidare utfördes en omfattande kart- och arkivstudie av Robin Eriksson vid Kulturmiljöenheten inom Förvaltningen för kulturutveckling.

Tidigare undersökningar

Området har inte varit föremål för några större utredningar eller inventeringar sedan tidigare. I oktober 2010 genomförde Lödöse museum (dåvarande Västarvet, VGR) en efterundersökning vid en fyndplats strax söder om 1800-års slussleds västligaste anläggning. Undersökningen föranleddes av ett fynd av två guldbrakteater på platsen. I samband med undersökningen påträffades en stensättning som var anlagd direkt i alven till skillnad från det omgivande området som var mycket stort av sentida exploatering. Området har fungerat som tipplats för massor från byggandet av slussanläggningarna och fynden av brakteaterna ansågs därför vara kontextlösa (Hellgren 2010). Ytterligare lösfynd av metaller finns dokumenterade som fyndplats i kulturmiljöregistret

(L1964:8446), denna består av en fyndplats i Åkers sjö då den tömdes på vatten år 1798 i samband med byggandet av den första slussleden. Fynden bestod av glaspärlor, dräktspännen och en ring.

Kart- och arkivstudier

Utredningsområdet ligger längs Göta älv i Trollhättans kommun och omfattar huvudsakligen östra stranden men även en liten del av västra stranden. Göta älv utgjorde riksgrens mellan Norge och Sverige under 1135–1658. Som gränsfäste och skydd för överfarten vid Naglums sund uppfördes Ekholms slott på 1360-talet på nuvarande Slottsön norr om utredningsområdet. Borgen var strategiskt placerad och kom tidvis att ingå i en västsvensk befästningskedja. Under unionstiden var Ekholm också navet i Ekholms län bestående av Väne, Flundre, Bjärke och Valbo härader. Borgbyggnaden förstördes troligen av danska trupper under tidigt 1500-tal. Den västra stranden har tillhört hemmanen Arvidstorp, Hålltorp och Sköfdebö i Naglums socken, Väne härad. Arvidstorp finns med i jordebok från 1567, då som kro-

nonybygge, senare överfördes det till ett skattehemman på $\frac{1}{8}$ mantal, har även funnits två laxfiske på platsen. Hålltorp/Torpet står med i jordebok från 1566 men har även hetat Eppeknappen och var ett frälsehemman på $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{4}$ mantal. Skälsbo/Skärsbo står med i jordebok från 1550 som 1– $\frac{1}{2}$ mantals frälsehemman, senare tillkommer även ett laxfiske.

Östra stranden ligger under Trollhättans socken, men har tidigare även tillhört Gärdhems socken i takt med att staden vuxit, 1857 sker en avsöndring.

Namnet Trollhättan finns med 1413 och är en sammansättning av *troll* och *hätta*. Ändelsen *hätta* syftar till toppen på ett berg. Den första beteckningen på orten är *Edet* och betyder trång passage vid vatten. 1656 nämns orten som Stora Edet. I sydväst ligger hemmanet Slätthults marker som finns med som 1 mantal frälsehemman från 1546. Därefter kommer skattehemmanet Ryr på $\frac{3}{8}$ mantal. Från början var Ryr ett kyrkohemman på $\frac{1}{2}$ mantal. Den största arean av utredningsområdet, den utbuktande delen, ligger på det som tidigare var Olidans och Åkers inägor. Åker är 1550 ett $\frac{1}{2}$ mantals frälsehemman, sedan $\frac{1}{4}$ skattehemman. Olidan har tillkommit lite senare år 1583 i jordeboken som två gårdar på $\frac{1}{8}$ skattehemman, ursprungligen kronotorp samt $\frac{1}{8}$ frälsehemman, ursprungligen $\frac{1}{4}$. Första leden i namnet kan komma från *odel*- som betyder odal eller odlad jord, kan även betyda gammal rågång. Sista leden kommer från *-lid* som betyder skogsklädd backslutning. Namnet kan också komma från *-ida* som betyder bakvatten eller vattenvirvel. Detta är troligt då Olidehålan ligger i Göta älv på hemmanets marker.

Vidare norrut längs älven smalnar utredningsområdet av och följer östra stranden och kanalsystemet där. Delar av området har tidvis ägts av Håjum som finns med i jordebok från 1542. Sedan 1550 finns två gårdar, Lilla Håjum på $\frac{1}{2}$ mantal frälsehemman och Stora Håjum på 1 mantal skattehemman. Namnet tros vara en sammansättning av *Hög* och *hem* och gårdarna ska ha legat på en höjd med flera bautastenar och gravhögar. Industristaden Trollhättan växte med tiden fram på Håjums marker, tack vare de framrusande forsarna i älven. Älven har varit mycket viktig genom historien som just motor i industrier men även som transportled. Göta älv mellan Brätte (Vänersborg) och Kongahälla (Kungälv) band samman Västerhavet och Vätern. Vid Trollhättans fall fick båtarna dras upp vid Åkerström och dras på västra sidan älven längs Edsvägen upp till Korsberget. Vägen beskrivs 1745 av Carl von Linné, 600 hästar

Figur 4. En liten del av Trollhätte ström (Beteckning: SE/KrA/0400/20/056). Kartan visar mätningar och projekteringar på hur kanaler och slussar kan byggas för att kringgå fallen vid Trollhättan. Kartan är inte daterad men är troligen från början av 1700-talet med tanke på stilen samt att inga byggnationer syns.

passerar dagligen med enkla kärror. 1749 rapporterar Carl Håreman att 900 kärror använder vägen varje dag.

År 1717 kom Christopher Polhem med ett förslag på tre slussar som skulle göra det möjligt att passera förbi fallen vid Trollhättan. Arbetet började 1749 och 1754 blev Greve Ekblads sluss färdig i Malgön. Polhems sluss var den mittersta och längs i söder sprängdes Elvirus sluss vid Flottbergsströmmen. Här gjordes en fördämning under åren 1751–1755 som nästan var fullbordad men natten till den 20 september släpptes omkring 900 tolfter virke ner för fallen. Detta var förbjudet och troligen gjordes det av bönder som skulle missta stora inkomster med kanalens fullbordande. Dammen brast och 9 arbetare omkom och arbetet lades i vila. 1775 riktades trafiken om från Edsvägen till de nya lastageplatserna vid Åkersvass på den så kallade Antonsonska vägen upp till Trollhättan och Kaveldammen. Arbetet med kanalen återupptogs 1793 då Trollhätte kanal och slussverksbolag fick privilegierna. Den ny kanalen började byggas öster om den förra ner till Åkerssjön vidare genom Åkersberg till Åkersvass. 1800 invigdes Trollhätte kanal med sina slussar men i och med Göta kanals färdigställande 1832 blev dimensionerna för små och nya arbeten började som var färdiga 1838–1844. År 1857 byggs den nygotiska Trollhättans kyrka omgiven av vatten och 1910 är Glidans kraftstation klar, i samband med den blev förhållandena vid forsarna radikalt förändrade vilket gjorde att industrierna förlorade sin direktverkande energikälla. 1916 togs ännu en generation slussar i bruk och Trollhättan fick sina stadsrättigheter.

Det finns mycket information att hämta i det historiska kartmaterialet över området. Eftersom området och vattnet tidigt utnyttjats för sin vattenkraft har andra intressen än jordbruk präglat markanvändningen vilket förändrar källaget. En vanlig jordbruksfastighet har oftast flera skifteskartor i Lantmäteriets olika arkiv medan det här är lite speciellt då detta område nyttjats för andra ändamål samt att hemmanen bytt socken eller ägts av Trollhätte kanalbolag eller hamnat under Trollhättans stad. Flera kartor har därför hittats i Riksarkivet eller Lunds och Uppsalas universitetsbibliotek. De senare kartorna är inte lika tillgängliga i hög upplösning och kan därför vara svåra att anpassa till dagens karta. Dessa kartor är ibland även bara förslag på hur vattnets flöde kunde ändras i det första misslyckade kanalförsöket. Dessa kartor bör därför tolkas om det verkligen sett ut så på platsen eller om den bara visar ett förslag på hur kanalen kan dras. Det omkringliggande landskapet och dess markanvändning bör återgivits korrekt men kanske inte i lika detalj som på en

skifteskarta. Kartstudien börjar med att behandla västra stranden för att sedan övergå i östra stranden i kronologisk ordning.

Kartmaterialet för den västra stranden är inte riktigt som över den östra. Den första detaljerade kartan är från Skärsbo 1826 (15-vau-975). Gårdsplanen ligger utanför utredningsområdet med de få åkrar runt om, en av åkrarna räcker in i utredningsområdet. Precis på gränsen till utredningsområdet ligger en onämnd byggnad vid den väg som går ner till älven. Längre öster ut mot gränsen mot Torpet ligger Tallbo, troligen ett torp med en byggnad sida vid sida med bäcken. Gränsen mot Torpet är märkt med en rågång, precis ovanför Göta älv finns en 3½ kvarter lång trekantig sten på en bergspall.

Den andra detaljerade kartan är över laga skifte på Arvidstorp år 1889 (15-trs-47). Markerna som ligger inom utredningsområdet klassas som bergig och skogbevuxen inrösningsjord. Arvidstorp ligger norr om utredningsområdet, åkrarna ligger samlade runt tomten som korsas av vägar och bäckar. Den häradsekonomiska kartan (figur 11) från slutet av 1800-talet visar en likande bild då de gjorts under samma period, skillnaden är att vi nu ser en bild av markerna till Torpet mellan Arvidstorp och Skälsbo. Backstugan Ekebacken ligger vid Göta älvs strand och den bäck som rinner från norr, parallellt med den går en väg. Tomten ligger på samma plats som dagens Talbo. Ekebacken finns med 1841 i Släktdata. Längst i söder på västra stranden ligger ytterligare en backstuga på gränsen till utredningsområdet under Skälsbo, på samma plats som byggnaden 1826. Av de registrerade lämningarna idag finns det inget spår efter dem i det historiska kartmaterialet, den fornlämningsliknande bildningen L1964:8472 går delvis i bäcken som korsade Arvidstorps tomt 1889.

De tidigaste kartorna över östra stranden är plankartor från 1700-talet. En mycket detaljerad karta är av Daniel Thunberg (figur 5) och visar en design till segelled på östra sidan av Trollhättan, Trollhättan i detta fall syftar till fallet och inte staden. Kartan finns på Uppsala universitetsbibliotek, därför är kvaliteten på rektifieringen dålig. Kartan visar hemmanen Åker och Olandan med dess man- och ekonomibyggnader. Åkrarna är inte utritade men det är hägnaderna som delat upp marken i olika hagar och gården. Troligen arbetarbo-städer eller verkstadsbyggnader kopplade till bygget. På kartan finns även den tilltänkta nya kanalen. Längst i norr finns flera industribyggnader mellan Malgön och östra stranden. Elvirus sluss är utritad och runt den finns ett flertal byggnader. Detta område finns mer detaljerat karterat på andra kartor men eftersom det skett så

mycket förändring där i och med industrialiseringen och stadens framväxt behandlas inte det detaljerat i denna studie. År 1749 finns Hillerströms kålhage inom utredningsområdet. Plankartan från 1756 av G. A. Wiman visar en liknande bild med byggnader som den tidigare av Daniel Thunberg.

Från 1783 finns en karta Trollhättebergen (O185-1:4) som var en gemensam utmark till hemmanen i området (figur 6). Den tidigare gemensamma utmarken användes som betesmark och skog för vedfångst och nu delades den upp mellan Stora och Lilla Håjum. I protokollet nämns det att Olidan tillhör Kungliga Majestäts Trollhätte slussverk. Den nya slusskanalen är avräknad och ett område på 120 alnar är markerat på kartan för denna. Längs med denna går en väg, troligen den nya Antonssonska vägen mellan Åkersvass och Kaveldammen. Vid denna finns även en intaga under Olidan med en markerad byggnad.

Från 1796 och 1797 finns två relationsritningar över de vid "Trollhätte Slussar och Canal, förrättade arbetena". Det nya kanalbygget har nu börjat, eventuellt något mer västerut än det avsatta området vid delningen av Trollhättebergen eller så är det mät-/rektifieringsfel. Flera byggnader och baracker är utspridda längs kanalen och öster om denna går Trädbron, troligen den Antonssonska vägen. Olidan ligger kvar och Västra och Östra gårdet är utmarkerade tillsammans med trädgårdsgårdar. På tomten ligger ytterligare en barack. Vid Elvius sluss är byggnaderna borta.

Det som skiljer de två kartorna är att den senaste har ytterligare en väg på norra sidan kanalen som delar sig från den tidigare vägen på Olidans tomt. Den nya vägen är mycket bred. Åkers gårdstomt med dess byggnader finns även utritade tillsammans med gårdes-

gårdar och gården. Vid Göta älv finns en stor byggnad vid Åkersvass, här börjar den Antonssonska vägen och går genom Åker vidare mot Olidan. Innan Åker går en väg ner mot Åkers sjö. På vägen passerar den två baracker samt ett sjukhus och flera andra byggnader. Kartan visar även en genomskärning på kanalen och sprängningarna som skett.

Två kartor från cirka 1800 (figur 6 och 7) i Lunds universitetsbibliotek visar också en detaljerad bild av området med alla byggnader som tillhör kanalbygget; gästgiveri, sjukhus, lastageplatser samt en träbro som byggts längs vägen över dalar och berg för att underlätta varutransporten. Det senare syftar troligen till den Antossonska vägen då det även finns Nya vägen som går från Olidens värdshus till Trollhättan på västra sidan kanalen medan Antonssonska vägen går på östra sidan. Kartorna är inte lika detaljerat inmätta och skiljer sig lite från den från 1797 som tycks stämma bättre överens med verkligheten. Däremot visar de några extra byggnader samt en förteckning för vad de olika byggnaderna använd för, smedjor, materielbod, kruthus mm, barackerna rymmer 1 200 man. Träbron är utritad.

År 1801 sker storskifte (O62-39:1) på Ryr i västra delen av utredningsområdet, figur 9. Markerna består till stor del av skog men det finns även bebyggelse med små åkerytor, troligen bebos dessa av obesuttna. Runt bebyggelsen ligger utängen som skiljs från skogen med en gårdesgård. På kartan finns även förslag på ny uppodling. Från 1822 finns en karta (O185-1:11) över Trollhättans strand och tomter som visar bebyggelse och verksamhet längs Göta älv. Inom den långsmala delen av utredningsområdet finns nu mycket bebyggelse som blir övermäktigt att förklara med ord här samt att området i sig har genomgått så stora förändringar.

Figur 6. Rektifierad karta över Trollhättebergen (Beteckning: O185-1:4).

Figur 7. Rektifierad "Relations Ritning öfver de vid Trollhätte Slussar och Canal, förrättade Arbeten från 1797". Kartan är i låg upplösning och får dålig kvalitet i rektifieringen.

Figur 8. Trollhättan med dess Canal och Slussar ca 1800. Kartan är inte rektifierad då den har en del mättnings-/vinkelfel.

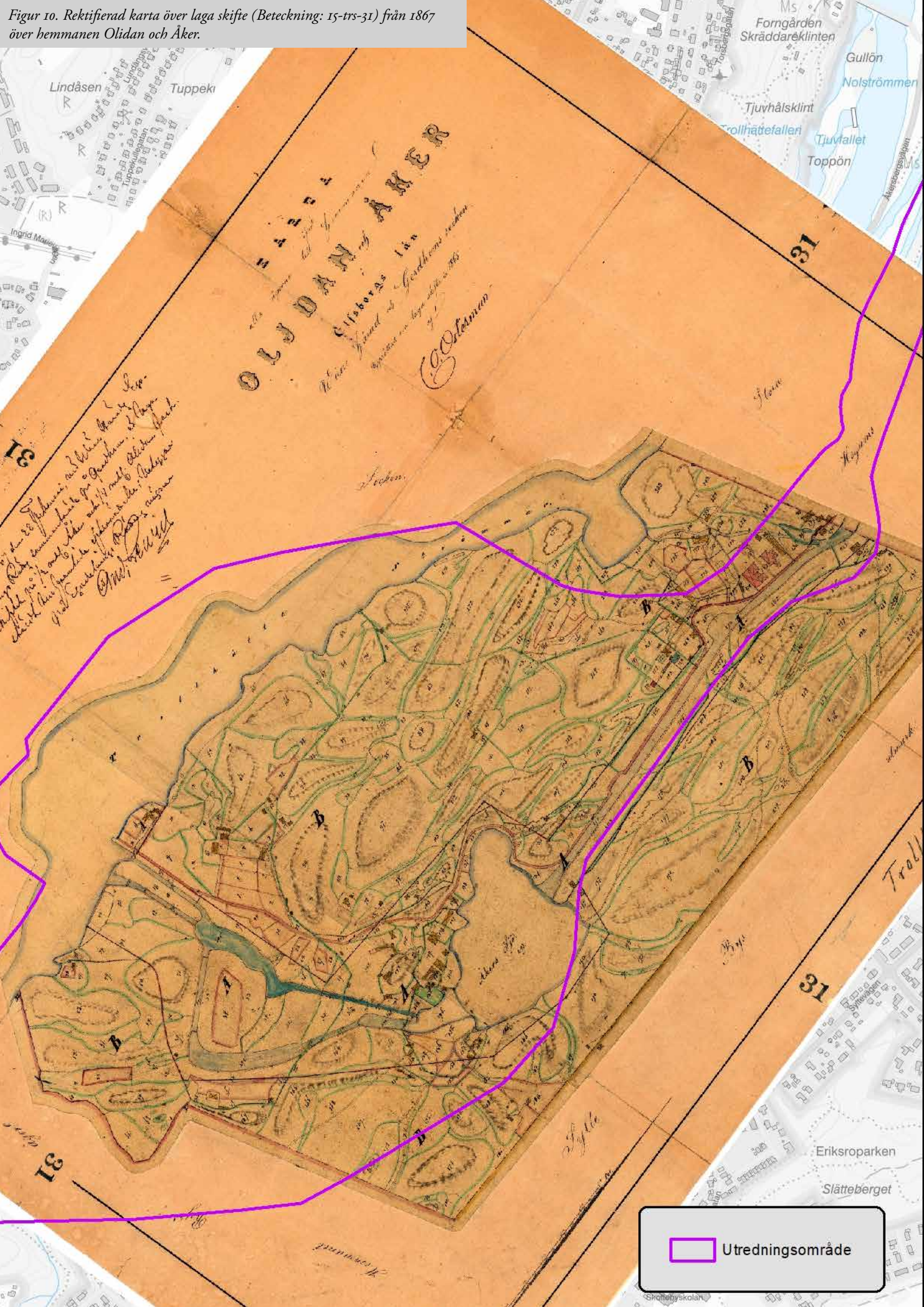
Figur 9. Storskifteskarta (Beteckning: O62-39:1) över Ryr från 1801.

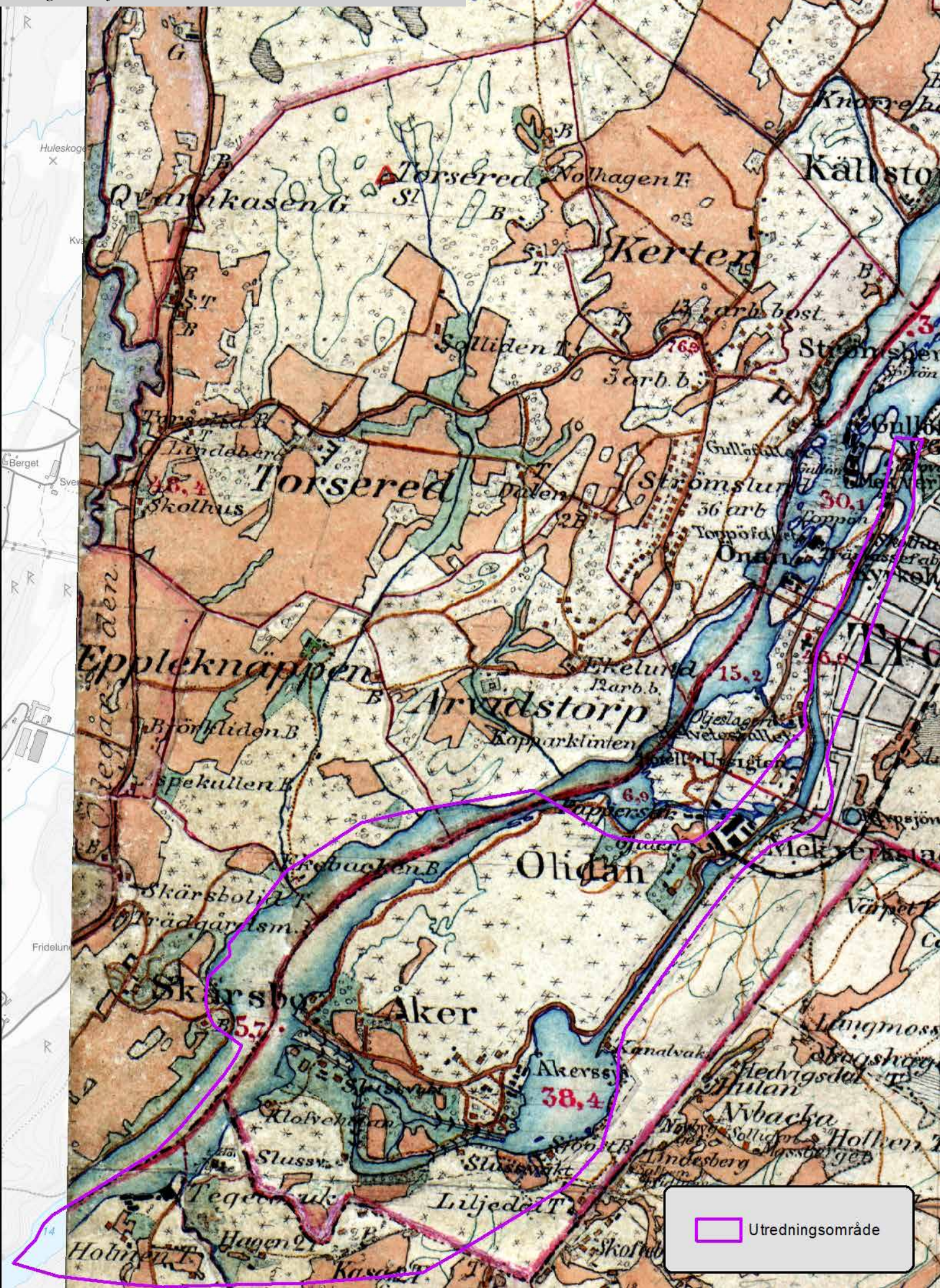
Lagaskifteskartan (15-trs-31) över Olidan och Åker från 1867 visar att flera av de tidigare byggnaderna som var kopplade till kanal-slussbygget nu har försvunnit eller ersatts av en ny generation, figur 10. Precis som för kartan för Trollhättan är det övermäktigt att förklara förändringar i ord, de stora förändringarna är att vägen från Åkersvass till Olidan inte är utmarkerad samt att nya slussar grävts i västra delen av området. Gården Åker verkar fortfarande vara i bruk och dess åkrar ligger söder om tomten ner mot slussen. Väster om Lidan finns även där en åkerlycka. Större delen av området består av berg, dråg och backar och var tidigare den gemensamma utmarken för Åker och Olidan.

Vid slutet av 1800-talet har läget ändrats drastiskt för den smala korridoren längs kanalen. Den häradssekonomiska kartan och en karta över områdena som tillhör Trollhättans stad (15-trs-51) visar att prydligt lagda kvarter har vuxit fram bredvid den tidigare sporadiska bebyggelsen som funnits på platsen som har haft inriktning på industri, byggnation eller agrara näringar. Stora industrier som pappersbruk, plåtslageri, gjuteri, oljeslageri och mekanisk verkstad finns i området och utnyttjar vattnets kraft. En järnväg passerar över kanalen och går vidare norrut för att transportera tungt gods. Hemmanet Olidan ligger kvar i samma läge, hemmanet Åker likaså med dess åkrar.

Figur 10. Rektifierad karta över laga skifte (Beteckning: 15-trs-31) från 1867 över hemmanen Olidan och Åker.

Figur 11. Häradsekonomiska kartan (Beteckning: J112-42-12) över hela utredningsområdet från slutet av 1800-talet.

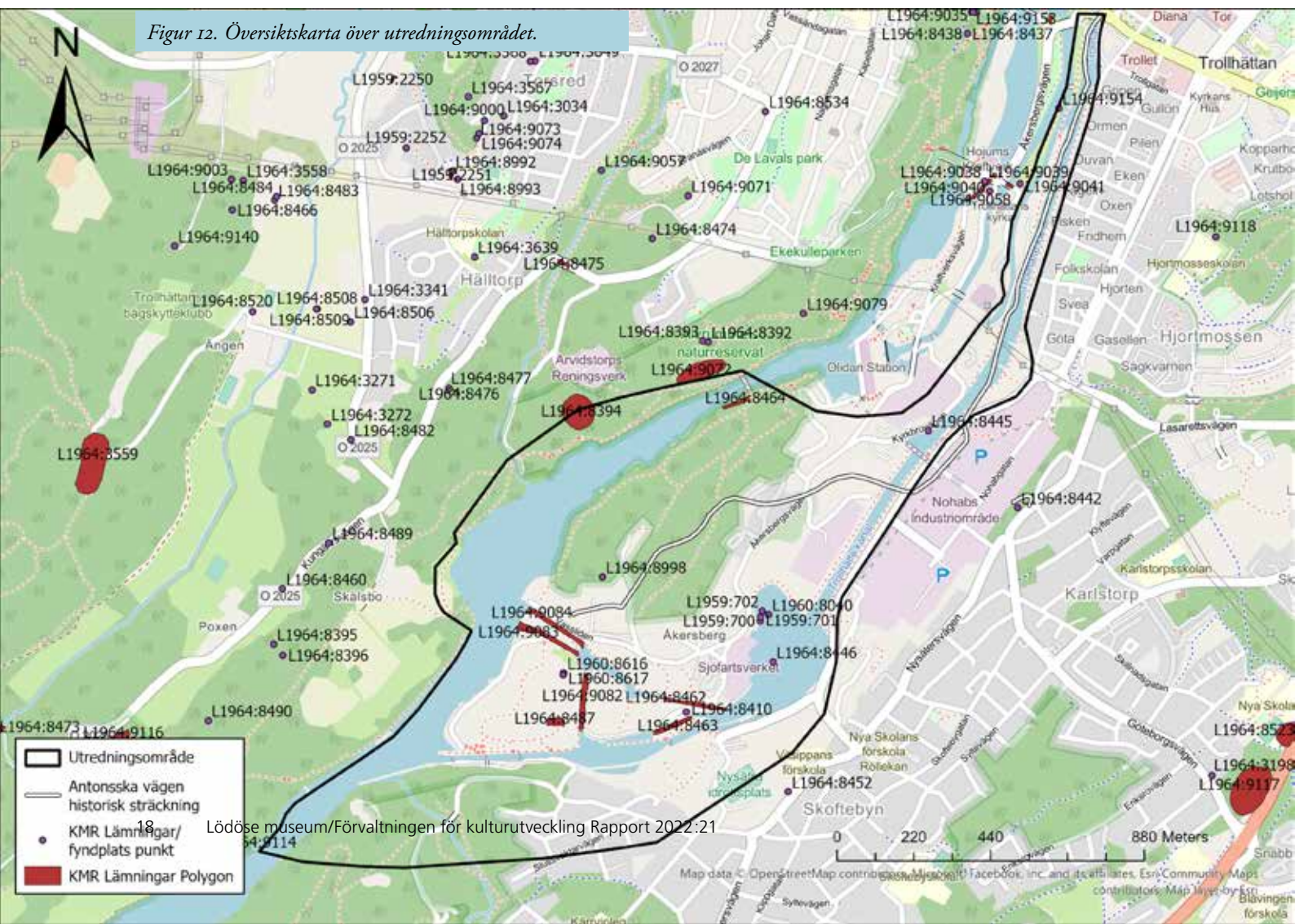
I anslutning till kanalen finns bebyggelse med koppling till driften och bevakningen av kanalen och slussarna utmarkerade. Vissa ligger på samma plats som tidigare bebyggelse men med skillnaden att det står på den häradsekonomiska kartan vad det är. Större delen av utredningsområdet är nu markerat som barrskog. På Ryrs marker är ett tegelbruk markerat tillsammans med flera torp och backstugor för obesuttna vid Hagen och Kasan. På Slätthults marker längst i väster finns även där torpbebyggelse vid Holmen. Holmen avsöndras 1907. Längs älven på Slätthults marker finns även ett kluster med ekonomibyggnader. Laga skifte sker så sent som 1915 på Slätthult men kartan ger inte mer uppgifter på bebyggelsen vid älven än tomt med husplan.

Utredningsområdet är idag utpekad och skyddad både inom natur- och kulturmiljövården. Naturreservatet Älvrummet ramar in Göta älv på västra och östra sidan med dess dramatiska vattenfall och geologiska formationer. Skogen består till stor del av gran med hassel och en del en i buskskiktet. Detta är möjligen ett arv efter det tidigare utmarksbetet. Inom naturreservatet finns stensättningar, hållristningar och två fornborgar där Hålltorp tillhör de äldsta försvarsverken i landet. På västra sidan anlades flera stigar under 1800-talet och dessa binds samman med östra sidan med en hängbro.

En av stigarna på östra sidan kallas Träbrostigen. Utredningsområdet ligger inom riksintresseområde för kulturmiljövården (P23) med höga värden för kommunikations- och industrimiljöer. Områdets betydelse för Västsveriges och även Sveriges militär-, industri, handels transporthistoria är mycket stort. Kanalerna och slussarna från 1800-talet möjliggjorde skeppsfart från östra rikshalvan till västerhavet. Området bidrog även till industrialiseringen och Trollhättans stads grundande. Slussanläggningarna från 1844 och 1916 finns bevarade med dess infrastruktur som kanalkontor, magasin mm.

Angående Färdväg L1964:9119, eller den Antonssonska vägen som den kallas i skriften från Trollhättetillet; finns den möjliga sträckningen med på flera kartor före 1850 och betecknas ofta som "träbron", möjliga lämningar efter vägen bör därför betraktas som fornlämningar. Kartan som det refereras till i Forsök har inte hittats. Område med fossil åkermark L1964:8487 finns inte med i de tidigaste kartorna och vid laga skifte för Olidan och Åker betecknas marken som dräg. Området med bebyggelse för obesuttna i västra delen av området finns med i släktforskningsregister; Holmen 1798, Hagen 1813, Kasan 1805 (Släktdata: Gårdhem (P), slaktdata.org)

Figur 12. Översiktskarta över utredningsområdet.

Topografi och fornlämningsmiljö

Utredningsområdet sträcker sig från centrala Trollhättan i norr längs med bergskanalen i öster och flottbergsströmmen/Göta älv ner till Ryrbäcksparken i söder. Stora delar av området är och har varit bebyggt under lång tid med starka inslag av industri och sjöfart i form av slussanläggningar från olika tidsperioder. Området är till stora delar starkt kuperat och innehåller flera naturreservat, däribland Ryrbäcksparken och älvrummets naturreservat som innefattar skog- och bergspartier på båda sidor Flottbergsströmmen och Göta älv.

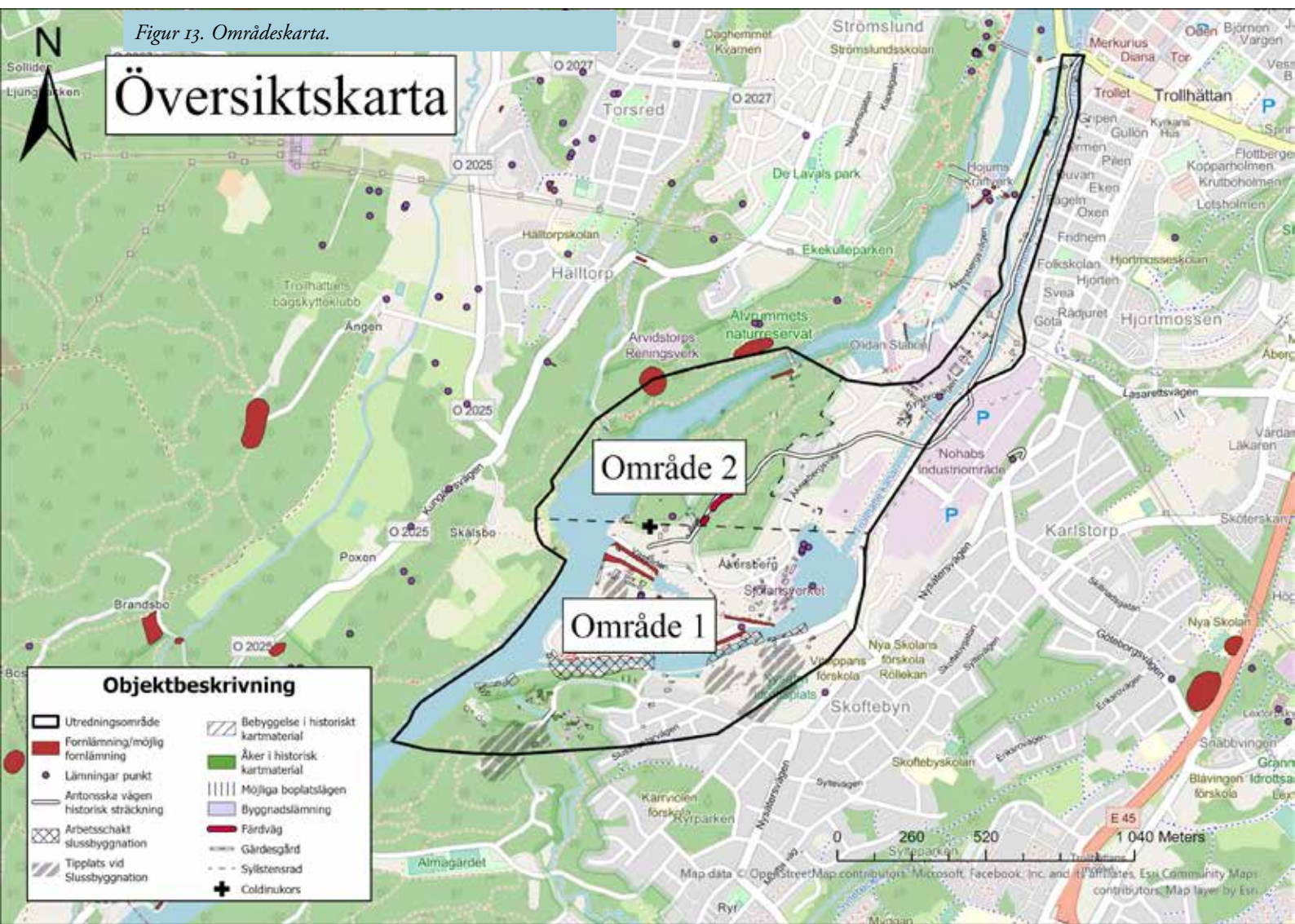
Utredningsområdet har ett antal fornlämningar registrerade i kulturmiljöregistret. Däribland sex slussanläggningar, en färdväg, en stensättning och en fornborg. Därtill finns två fyndplatser registrerade i slussområdet, dessa utgör fyndplats av ädelmetaller och glaspärlor.

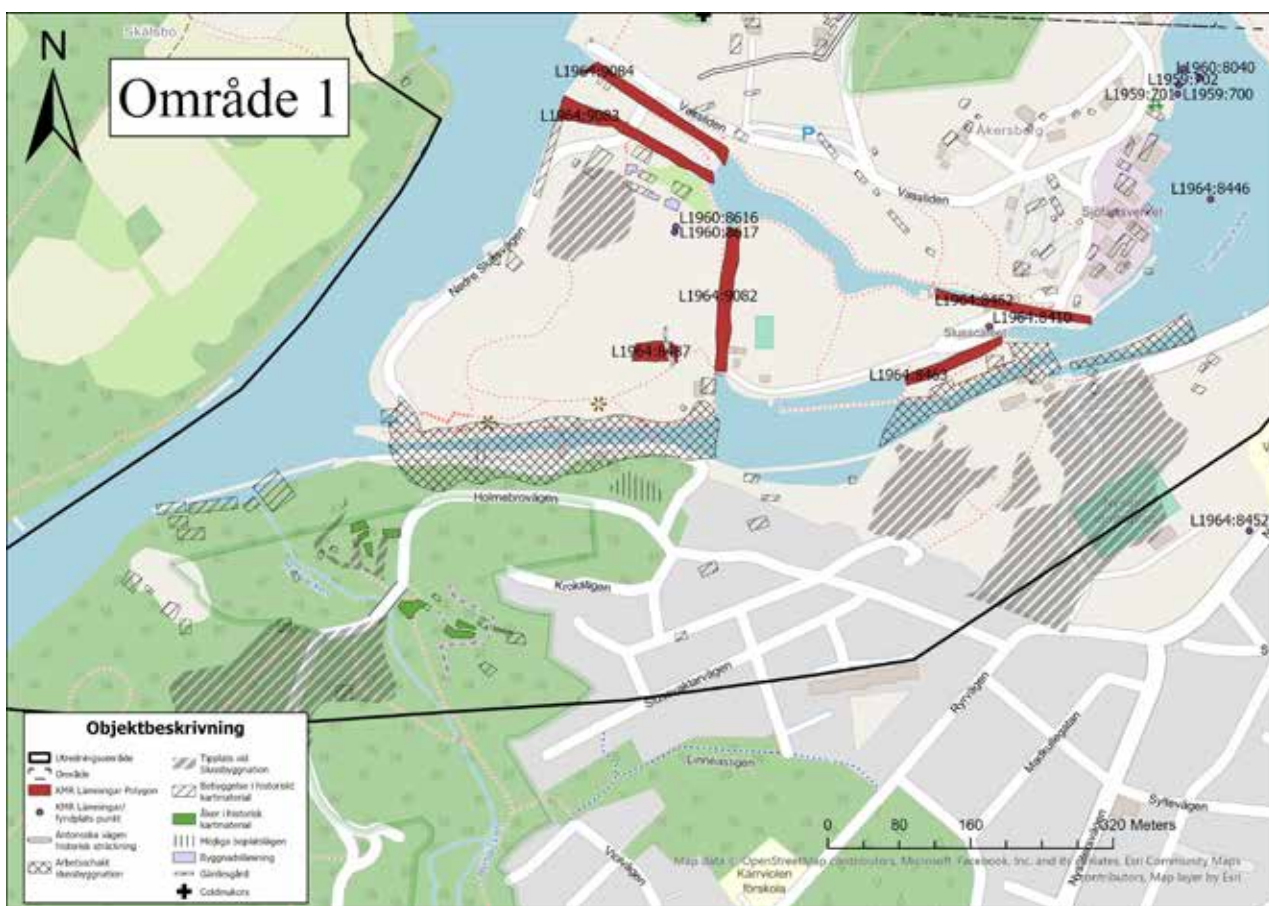
kunde en möjlig fornlämning i form av förmodad fossil åkermark (L1964:8487) avfärdas eftersom inga spår av denna lämning kunde påvisas. Inget iaktogs på den norra sidan av Flottbergsströmmen förutom den redan registrerade fornborgen. Terrängen inom denna del av området var till stora delar otillgänglig och brant slutande utöver bergstopparna där fornborgarna är belägna.

Norra delen av utredningsområdet (nordväst om område 2) innehöll inget av antikvariskt intresse och har blivit alltför starkt påverkat i sentida exploatering för att ha en vetenskaplig potential som motiverar vidare utredning.

Resultat

Utredningen resulterade i att sex övriga kulturhistoriska lämningar och en fornlämning kunde nyregistreras i kulturmiljöregistret. Dessa innefattar 5 husgrunder från historisk tid (L2022:3364, L2022:3366, L2022:3367, L2022:3368, L2022:3369), en gårdesgård (L2022:3371) och en hålväg som utgör fornlämning (L2022:3370). Vidare

Figur 14. Detaljkarta över område 1

Område 1

Område 1 är cirka 800×1 200 meter stort (nord–syd) och utgör den södra delen av utredningsområdet. Tidigare kända lämningar utgörs av fem äldre slussanläggningar och en förhistorisk stensättning med fornlämningsstatus, en sedan tidigare förmodad fornlämning bestående av fossil åkermark (L1964:8487), ett potentiellt boplatssläge, ett kluster av historisk bebyggelse, två ensamliggande husgrunder samt ett flertal gårdsgårdar. Därtill två registrerade fyndplatser och fyra förmodade fartygslämningar som inte undersökts närmare i samband med utredningen. Området domineras till stor del av såväl nya som äldre slussleder och exploateringen inom området har under flera tidsperioder radikalt förändrat landskapet och bebyggelsen. Utöver lämningarna identifierades dessutom ett boplatssläge strax söder om den nuvarande slussledens utlopp i höljan. Området är cirka 28×55 meter nord–syd och ligger i ett platåläge, beläget cirka 45 meter över havet.

L1964:8487 – Möjlig fornlämning

Under tidigt 1980-tal registrerades fossil åkermark på platsen inom ett 30×40 meter stort område beläget cirka 45 meter över havet. Området (figur 15) har varit registrerat som möjlig fornlämning i fornlämningsregistret. Vid inventering i fält kunde inga spår efter fossil åkermark konstateras och det historiska kartmaterialet visar betecknar området som »dråg». Lämningen har utgått ur kulturmiljöregistret.

Figur 15. Platsen där den möjliga fornlämningen fossil åkermark L1964:8487 skulle ligga. Foto: Philip Blomqvist.

L2022:3366 – Husgrund, historisk tid

Husgrund (figur 16) påträffad cirka 30 meter sydväst om slussanläggning L1964:9083, vilken utgör den västra delen av den äldsta slussanläggningen inom området. Husgrunden mäter 11,5 meter nord-syd och 11,6 meter väst-öst. Det finns ett brandförsäkringsbrev från 1916 bevarat i riksarkivet (Brandförsäkringsverket nr. 50651-50700/1918.) som visar att huset är byggt 1879 som slussvaktarbostad åt tre hushåll och innehöll 6 inredda rum och kök samt veranda efter ombyggnad 1892. Bebyggelsen har namnet Åkersdal i flertalet äldre kartor samt källor (Brandförsäkringsverket nr. 50651-50700/1918, J112-42-12/1890-97). Lämningen har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3366.

Figur 16. Husgrund L2022:3366. Foto: Philip Blomqvist.

L2022:3367 – Husgrund, historisk tid

Husgrund som utgör rest efter »källarebyggnad« tillhörande slussvaktarfastigheten Åkersdal, belägen cirka 30 meter sydöst om L2022:3366. (Brandförsäkringsverket nr. 50651-50700/1918). Grunden mäter cirka 5,9×12,7 meter nordväst-sydöst och består av murar av granit murade i 4–8 skift. Höjden på murarna är cirka 1–1,6 meter ovan mark och den södra delen täcks till viss del av jord. Tre öppningar finns längs med murens norra sida. Insidan av konstruktionen är fylld av nedrasad sten. Lämningen har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3367.

L2022:3368 – Husgrund, historisk tid

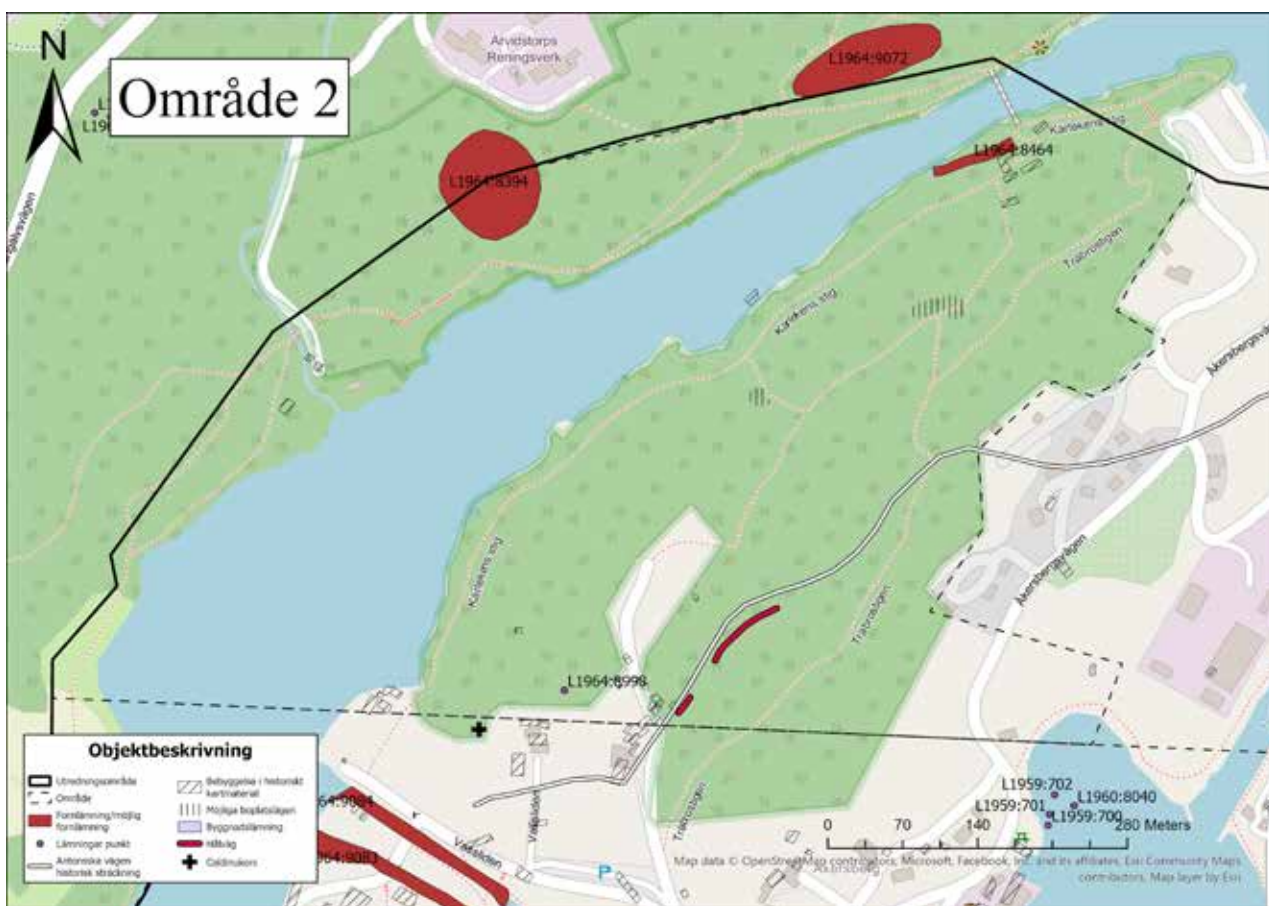
Husgrund efter boningshus tillhörande slussvaktarfastigheten Åkersdal. Grunden mäter cirka 10,7×16,4 meter nordost-sydväst murad i 2–3 skift, trappa finns bevarad samt entré i öst. Lämningen har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3368.

Figur 17. Gärdesgård L2022:3368. Foto: Philip Blomqvist.

L2022:3371 – Hägnad/Gärdesgård

Gärdesgård, bestående av tre delsträckningar med total längd cirka 161 meter. Hägnaden är lagd med sten som mäter 0,2–0,5 meter i diameter. Stenhägnaderna går längs med en sträckning som finns utmarkerad på kartmaterial från 1801 (figur 9). Området kopplas till bebyggelse för obesuttna med namnet Hagen vars namn figurerar i den Häradsekonomiska kartan från 1890-talet (J112-42-12/1890-97) och i släktforskningsregister tillbaka till 1810-talet där det benämns som »Hagen, Ryr». (Släktdata: Gärdhem (P), slaktdata.org). Lämningen har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3371.

Figur 18. Detalj karta över område 2.

Område 2

Område 2 (figur 18) mäter cirka 630×960 meter nord-syd och utgörs till största delen av Älvrummets naturreservat på både södra och norra sidan av Flottbergsströmmen och innefattar delar av fornborgen L1964:8394 och slussanläggningen L1964:8464 samt en utritad (efter kartmaterial från sent 1700-tal) förmodad sträckning för den »Antonsska vägen«. Två möjliga boplatslägen kunde identifieras i den nordöstra delen av naturreservatet. Det södra läget var cirka 18×20 meter stort nord-syd och beläget cirka 27 meter över havet. Det norra boplatsläget var cirka 23×53 meter stort nord-syd och var beläget 43 meter över havet. Båda lägena var dessutom belägna i så kallade sadellägen skyddade mellan bergskrön på båda sidor.

L1964:8998 – Övrig kulturhistorisk lämning

Lämningen består av ett 1,6×1,2 meter stort stenblock med 9 inhuggningar (figur 18) som är cirka 10 centimeter långa, 4 centimeter breda och 4–5 centimeter djupa. Inhuggningarna löper tvärsgående på stenblocket vars form är något oval. Det går inte att bevisa när och hur inhuggningarna är gjorda men tidigare inventeringsbe-

sök och aktuella observationer vill göra gällande att de inte har en förhistorisk proveniens. Det går inte heller att bevisa att stenen bör utgöra fornlämning inom någon annan kategori.

Sannolikt har innhuggningarna gjorts med mer moderna verktyg än vad som fanns till hands under förhistorisk tid. Lämningens status ändras från möjlig fornlämning till övrig kulturhistorisk lämning.

Figur 18. Övrig kulturhistorisk lämning L1964:8998. Foto: Philip Blomqvist.

L2022:3370 Färdväg

Lämningen kunde iaktas i två segment inom en cirka 130 meter lång sträcka nordost–sydväst bestående av en 0,4–1,0 meter bred nedsänkning som utgör hålväg. I söder omges hålvägen av bergskrön åt nordost och sydväst. En tydlig nedsänkning kan iaktas inom dessa segment, dock något flackare åt norr. Dessa stämmer väl överens med den förmodade sträckningen för den så kallade Antonsska vägen, en färdväg som är dokumenterad i historiskt kartmaterial sedan 1780-talet (O185-I:4/1783).

Äldre kart- och arkivmaterial talar om en träbro någonstans där bebyggelsen tar vid i den östra delen av naturreservatet. Rester i form av fundament efter en bro kan finnas bevarande under markytan i detta område. Lämningen har registrerats som fornlämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3370.

Figur 20. En del av södra sträckningen av hålväg L2022:3370. Foto: Anna Beckman.

L2022:3364 Husgrund, historisk tid

Grundfundament till byggnad eller del av murkonstruktion, cirka 12 meter nord–syd. Murad i 3–8 lager. Mer intakt åt norr och mer nedrasat åt syd. Funktionen och datering är okänd, det finns inga spår av byggnader eller andra konstruktioner på platsen i det historiska kartmaterialet. Lämningen har registrerats som övrig kulturhistorisk lämning i kulturmiljöregistret och erhållit lämningsnummer L2022:3364.

Figur 21. Bild av grundfundamentet L2022:3364.

Slutsats och åtgärdsförslag

Platsen har en historia av extensiv exploatering, i synnerhet de södra delarna runt slussarna. En stor del av området har därför också formats om efter de stora mängder jordmassor som dumpats i slussområdets närhet. Vissa av dessa tipplatser går att se i landskapet och deras placeringar finns dokumenterade (se figur 14) medan de tidigare (för 1800- och 1844 års slussleder) inte finns dokumenterade i kartmaterial som ingått i denna studie. Det går därför att anta att stora delar av område 1 är störda av dessa företag. Trots detta har området flera befintliga fornlämningar i form av slussanläggningar, samt fyndplatser och en förhistorisk stensättning. Utöver de sedan tidigare befintliga lämningarna påträffades dessutom sedan tidigare okända lämningar. Lämningarna som nyregistrerats i kulturmiljöregistret (figur 22) innefattar:

- L2022:3364, byggnadslämning som ej är identifierad i historiskt kartmaterial – registrerad som husgrund, historisk tid (övrig kulturhistorisk lämning).
- L2022:3366, L2022:3367, och L2022:3368, byggnadslämningar efter slussvaktabostaden Åkersdal – registrerade som husgrund, historisk tid (övriga kulturhistoriska lämningar).
- L2022:3369, byggnadslämning som ej är identifierad i historiskt kartmaterial – registrerad som husgrund, historisk tid (övrig kulturhistorisk lämning).
- L2022:3370, färdväg som följer en historisk vägsträckning i historiskt kartmaterial från 1790-talet – registrerad som hålväg (fornlämning).
- L2022:3371, Gärdesgård vars gränsmarkering går att härleda till kartmaterial från 1801 – registrerad som hägnad (övrig kulturhistorisk lämning).

Boplatslägen i både område 1 och 2 mättes in utifrån dess topografiska egenskaper och läge i landskapet. En direkt anslutning till övriga förhistoriska anläggningar går inte att påvisa, trots att fynd av bland annat guldbrakteater och silverföremål har gjorts i anslutning till de historiska slussanläggningarna. Boplatslägen i område 2 ligger rak sydöst om fornborgarna på andra sidan Flottbergsströmmen, i anslutning till denna ligger även en stenkammargrav L1964:8392. I utredningen ingick bedömning av två möjliga fornlämningar, dessa innefattade:

- Färdväg L1964:9119. Lämningen var tidigare utritad från kartmaterial. Påträffade rester i form av hålväg har nyregistrerats som fornlämning L2022:3370. Färdväg L1964:9119 har utgått kulturmiljöregistret eftersom L2022:3370 ersatt den möjliga fornlämningen.
- Fossil åkermark L1964:8487. Inga spår av lämningen kunde iakttas i fält, lämningen har därför utgått kulturmiljöregistret

Inom delområde 1 och 2 (figur 14 respektive figur 18) bedöms chansen vara stor att lämningar kan påträffas under marknivå. Lödöse museum/förvaltningen för kulturutveckling anser därför att den vetenskapliga potentialen för fortsatt utredning och undersökning inom dessa områden är mycket god. I synnerhet kring hålväg L2022:3370, i Ryrbäckens naturreservat kring bebyggelsen Hagen (L2022:3371) och i det västligaste området vid Göta älvs strand runt de historiska slusslederna. Där ett stort antal byggnader går att se i det historiska kartmaterialet.

Resultat i förhållande till undersökningsplanen

Syftet med undersökningen var att uppfylla de mål som framgår i undersökningsplanen. Undersökningsresultatet visar att målen kunde uppfyllas.

Figur 22. Karta över nyregistrerade lämnningar och boplatslägen.

Referenser

Litteratur

Ortnamnen i Älvsborgs län D. 12 Väne härad. (1906). Stockholm: Norstedt

Hellgren, Mats. (2010). *Arkeologisk efterundersökning - Gällande fyndplats inom fastigheten Åker 10:1, Trollhättan socken och kommun, Västergötland*. Lödöse: Lödöse museum

Digitala källor

Kartor från lantmäteriets historiska kartor

O185-1:11714, Avmätning

O185-1:2, 1740, Geometrisk avmätning

15-trs-96, 1771, Storskifte

O185-1:3, 1777, Storskifte

O185-1:4, 1783, Delning av utmark och utägor

O185-1:5, 1793, Delning av utmark och utägor

O185-1:7, 1795, Mätning

O62-39:1, 1801, Ryr nr 1, Storskifte på inägor

O185-1:11, 1822, Mätning, Trollhättans stad

15-vau-975, 1827-07-09, Mätning, Stängselåtgärd

15-trs-10, 1837, Arealavmätning, Utredning

15-trs-30, 1867, Laga skifte

15-trs-31, 1867-02-28, Laga skifte

15-trs-47, 1889-02-22, Laga skifte

15-trs-51, 1894, Karta

J112-42-12, 1890-97, Trollhättan, 42-12

15-trs-79, 1915, Arealavmätning

Kartor från Alvin

Trollhättan med dess Canal och Slussar, ca 1800

Projects till segelled förbi Trollhette fallen, ca 1800

Uppsala och Lunds Universitetsbibliotek

Charta öfver Trollhättan, til ock med Polhems slus. :D. 27 now. 1749

Dessein til segelled på östra stranden af Trollhättan, 1700-tal

Plan-charta öfver Trollhättan från slussen Polhem til och med Flottbergs dam, 1700-tal

Charta öfver Trollhättan med des slussar, 1700-tal

Plancharta öfver de strömar och berg i Giötha elf, som bredewid slussen Gref Ekeblad äro belägne. : W:borg d. 12 aug:sti 1756. G. A. Wiman. Afmätt d. 4 julii 1756. F. Rango

Charta öfver den namnkunnoga Trollhättan belägen i Götha Älf, 1780

Charta öfver den namnkunnoga Trollhättan, belägen i Götha älf, jemte den nya desseijn förbij samma fall. : Rättelig aftagen och på alla ställen beskrefven, åhr 1785 af Christ. Hillerström

Charta öfver den namnkunnoga Trollhättan, belägen i Götha älf, jemte den nya desseijen förbij samma fall. : Aftagen 1790

Hemsidor

Historia och Historier om "Stranna" Trollhättegillet
<http://media.trollhattegillet.se/2016/11/Stranna-8-I.pdf>

Släktdata

[https://www.slaktdata.org/?fsg=G%C3%A4rdhem%20\(P\)%2C%20&adress=kasan&rtypf=on&rtyvp=on&rtypd=on&rtyph=on&rtypiu=on&rtypb=on&rtypm=on&rtypj=on&zstyp=metaphone](https://www.slaktdata.org/?fsg=G%C3%A4rdhem%20(P)%2C%20&adress=kasan&rtypf=on&rtyvp=on&rtypd=on&rtyph=on&rtypiu=on&rtypb=on&rtypm=on&rtypj=on&zstyp=metaphone)

[https://www.slaktdata.org/?fsg=G%C3%A4rdhem%20\(P\)%2C%20&xadress=hagen&rtypf=on&rtypv=on&rtypd=on&rtyph=on&rtypiu=on&rtypb=on&rtypm=on&rtypj=on&zstyp=metaphone](https://www.slaktdata.org/?fsg=G%C3%A4rdhem%20(P)%2C%20&xadress=hagen&rtypf=on&rtypv=on&rtypd=on&rtyph=on&rtypiu=on&rtypb=on&rtypm=on&rtypj=on&zstyp=metaphone)

Strömmar och vattendrag. Charta öfver Trollhättan i
Götha Elf med dess Slussar. 1750

Strömmar och vattendrag. Charta öfver den Namnkuniga Trollhättan Belägen i Gjötha Älf. 1776

Strömmar och vattendrag. Charta öfver Den Namnkun-
noga Trollhättan Belägen i Gjötha Älf. 1785

Strömmar och vattendrag. Plan charta öfver Trollhät-
tan med dess nya Canal och Slussar. (Med bild av fal-
len samt karta över Göta älv mellan Göteborg och Vä-
nern). Utan färger. 1800

Tekniska och administrativa uppgifter

Lst dnr: 431-16521-2022

Förvaltningen för kulturutveckling dnr: KU 2022-00400

Förvaltningen för kulturutveckling projekt nr: 15042

Län: Västra Götalands län

Landskap: Västergötland

Kommun: Trollhättan

Socken: Trollhättan

Fastighet: Åker 10:1 mfl

Koordinatsystem: Sweref 99 TM

Uppdragsgivare: Trafikverket

Ansvarig institution: Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen

Projektledare: Astrid Lennblad

Fältpersonal: Philip Blomqvist och Anna Beckman

Fältarbetsid: 48 Timmar, 2 arkeologer fördelat på 3 dagar

Arkiv: Förvaltningen för kulturutveckling, diarium

Fynd: Inga fynd omhändertogs

